

УДК 159.923

Г. О. Філіпчева, К. Ю. Проніна

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОГО ВИБОРУ ЛЮДИНИ

Розглянуто проблему дослідження екзистенціального вибору людини. На основі аналізу літературних джерел з цього питання, а також лонгітюдних емпіричних досліджень запропоновано низку методів та методик, адаптованих під задачі вивчення такого конструкту, як «екзистенціальний вибір».

Ключові слова: екзистенціальний вибір, альтернатива, простір вибору, семантичний диференціал.

Рассмотрена проблема исследования экзистенциального выбора человека. На основе анализа литературных источников по этому вопросу, а также лонгитюдных эмпирических исследований предлагается ряд методов и методик, адаптированных под задачи изучения такого конструкта как «экзистенциальный выбор».

Ключевые слова: экзистенциальный выбор, альтернатива, пространство выбора, семантический дифференциал.

The problem of the existential choice of the subject is analyzed in the article. A number of methods and techniques, adapted for the research of the “existential choice” as a construct, are proposed on the base of the scientific sources and longitudinal survey in this field.

Key words: existential choice, alternative, the field of choice, semantic differential.

Як зазначають Д. О. Леонт'єв та М. В. Пилипко [4], поняття «вибір» частіше використовується у ролі пояснювального конструкту, ніж реальності, що підлягає дослідженню. Причина цього полягає у складності цієї реальності, а також у недостатній диференціації та визначеності цього поняття. І якщо друге питання зараз практично вирішено, завдяки напрацюванням таких авторів як О. Ю. Мандрікова [5], Д. О. Леонт'єв, М. В. Пилипко [4], то наявність першого пояснює, чому процес вибору достатньо рідко стає предметом психологічного вивчення. Проте, питання психологічних механізмів вибору на сьогоднішній день актуальні як у сфері теоретичної психології, де вони є нагальними питаннями психології особистості, так і в практичній психології, зокрема у психотерапії та психологічному консультуванні.

Постановка проблеми. В емпіричних дослідженнях вибір найчастіше розглядався в контексті прийняття рішень в ситуації невизначеності, дослідження ж особистісного (екзистенціального) вибору зустрічається в різних наукових підходах та у різні періоди часу, але більшість з них розрізнені та не носять систематичного характеру. Тому, з одного боку, в психології накопичились дані про процес вибору, що потребують аналізу та інтеграції в єдину картину, а з іншого боку, не сформовані самі задачі, проблемне поле психологічних досліджень вибору, а також методи дослідження цього конструкту.

Метою даної статті є обґрунтування адекватності та багатофункціональності низки методів для дослідження особистісного (екзистенціального) вибору.

Об'єкт: простір психодіагностичного інструментарію, спрямованого на вивчення процесу вибору.

Предмет: змістовні характеристики авторського психодіагностичного комплексу як інструменту емпіричного дослідження психологічних характеристик діяльності вибору.

Вибір, як визначають Д. О. Леонт'єв та М. В. Пилипко [4] – це, як правило, не одномоментний акт, а розгорнутий у часі процес, що має складну структуру. Вибір можна представити як складно організовану діяльність, котра має свою мотивацію та операціональну структуру, внутрішню динаміку, чутливу до особливостей об'єкта та регульовану з боку суб'єкта. Автори пропонують виділити три різновиди вибору:

1. *Простий вибір*, коли людині задані альтернативи та алгоритм прийняття рішень. Найбільш поширеним є підхід, що описує процес простого вибору, представлений у різних варіантах теорії прийняття рішення. Основними представниками цього підходу є Д. Канеман, Ю. Козелецький, Т. В. Корнілова, О. І. Ларичев, Г. Н. Солнцева, А. Тверські.

2. *Смисловий вибір*, коли альтернативи задані ззовні, але алгоритм прийняття рішення людина має сконструювати сама. Приклади такого вибору – вибір професії, вибір дружини, вибір товару тощо. Також такий вид вибору представлений теорією життєвих світів Ф. Ю. Василюка.

3. *Екзистенціальний (особистісний) вибір*, коли у людини немає ані критеріїв порівняння альтернатив, ані самих альтернатив. Суб'єкт повинен сам конструювати ці альтернативи і, на підставі порівняння цих можливих альтернатив, зробити свій вибір. Особистісний вибір розуміється як акт надання переваги або одній альтернативі з низки заданих ззовні або сконструйованих суб'єктом вибору, або іншій та не зводиться до раціонального розрахунку [5].

Оскільки саме екзистенціальний вибір найбільше характеризує індивіда як особистість, і саме у межах екзистенціального вибору виникають найскладніші психологічні проблеми суб'єкта, актуальною є розробка методик його дослідження. Для вирішення цієї задачі ми спробували модифікувати вже відомі методи та методики. Більшість з них відносяться до проєктивних методик діагностики через специфіку самого «екзистенціального вибору», бо він як такий не має кінцевого продукту та його альтернативи мають бути сконструйовані самою людиною у конкретній життєвій ситуації.

Емпіричну базу роботи склали результати низки досліджень, проведених у 2010–2012 роках. Загальна кількість досліджуваних 121 особа. Вибірка представлена чоловіками та жінками у віці від 20 до 55 років. Дослідження проводилось індивідуально з кожним із досліджуваних, котрі були проінформовані про цілі та задачі дослідження, а наприкінці отримували результати за методиками, що також дозволило перевірити наскільки досліджувані згодні з отриманими даними.

Спираючись на положення, що вибір – це розгорнутий у часі процес [4], ми пропонуємо в якості методики для дослідження діяльності екзистенціального вибору створити ситуацію, в якій досліджуваний повинен буде, по-перше, сконструювати альтернативи, а, по-друге, створити алгоритм, за яким він, можливо, зможе прийняти рішення.

Для конструювання альтернатив нами була обрана ситуація вибору майбутнього існування. Приводом для обрання саме такої ситуації стала думка про те, що ситуація має бути важливою для досліджуваних та мати пряме відношення до їхнього реального життя незалежно від віку, статі, соціального статусу, освіти та інших характеристик.

Досліджуваним було запропоновано білий аркуш, на якому вони мали розмістити сконструйовані ними самими альтернативи свого майбутнього існування. Щоб задати «координати», відповідно до яких досліджувані записували альтернативи, у центрі аркуша була крапка з підписом «Я». Інструкція була такою: «Перед вами чистий аркуш. Уявіть, що це Ви (вказується крапка з підписом „Я“), а все, що навколо Вас – це Ваше майбутнє. У Вас є безліч шляхів, можливостей, бажань, цілей. Напишіть навколо себе (де вважаєте за потрібне) все, що зараз Вам спадає

на думку з цього приводу. Все це може стосуватися різних сфер Вашого життя та Вашої особистості».

Обробка даних цієї методики здійснювалася на якісному рівні. Для цього нами були запропоновані такі параметри, за якими може здійснюватися її інтерпретація:

1. Проходження методики: участь-відмова.
2. Середня кількість альтернатив.
3. Розташування альтернатив.
4. Виділення альтернатив.
5. Відношення до «Я».
6. Система розташування альтернатив.
7. Сфери, до яких відносяться альтернативи.
8. Позиція в альтернативах: активна-пасивна.
9. Часова перспектива: минуле, майбутнє, теперішнє.

Далі досліджуваним було видано таку інструкцію: «Оберіть найбільш важливу, актуальну, цікаву для Вас на даний момент альтернативу. Подивіться на всі інші. Чи є серед них такі, які „заважають“ здійсненню обраної Вами альтернативи, не можуть бути втілені одночасно, але в той же час важливі для Вас і Ви не готові так просто від них відмовитися? Оберіть, будь ласка, таку». Якщо пошук протилежних альтернатив викликав ускладнення (що траплялося дуже часто), досліджуваним пропонувалась метафора терезів, на одній чаші яких лежить обрана ними альтернатива, і досліджувані повинні були уявити, що знаходиться на іншій. Виділення пари альтернатив таким чином базується на принципі особистісних конструктів за Дж. Келлі.

Після виділення протилежних альтернатив, досліджуваній надалі мав привести аргументи «за» та «проти» кожної та записати їх у спеціальному бланку. Процедура аргументації була запропонована Д. О. Леонтьєвим та М. В. Пилипко [4] у їх дослідженнях. Аргументація поділялась на чотири категорії:

1. Смыслові аргументи, тобто значимі для чогось більш важливого, що відповідають яким-небудь більш загальним потребам, цінностям, життєвим цілям та життєвим відношенням досліджуваних.
2. Аргументи, пов'язані з оцінкою крізь призму своїх здібностей, задатків, компетенції.
3. Аргументи, пов'язані з особливостями самої альтернативи.
4. Ситуативно-кон'юнктурна аргументація.

Першу та другу групи аргументів можна віднести до аргументації «від об'єкта», третю та четверту – до аргументації «від суб'єкта».

На наступному етапі досліджуваному пропонувалося описати можливий вибір кожної з альтернатив прикметниками, тобто «оцінити» його за семантичним диференціалом. З огляду на те, що психосемантичний метод спрямований на дослідження різноманітних форм існування значень в індивідуальній свідомості (образи, символи, комунікативні і ритуальні дії, словарні поняття) [8], а також сліди діяльності, зафіксовані у вигляді відношень та включає у себе сенсорно-перцептивні характеристики, уявлення та думки [2], застосування методу семантичного диференціалу для дослідження категорії вибору є виправданим. Проаналізувавши літературу з даної тематики [2; 3; 8; 9], та не знайшовши відповідного варіанта семантичного диференціала для дослідження такої категорії, як «екзистенціальний вибір», нами було зроблено спробу створити власний власний семантичний диференціал, що буде цілком адаптований для нашого дослідження. Складання семантичного диференціала здійснювалося на основі даних літературних джерел та методом експертів, що проводився у два етапи. Було опитано 50 осіб, віком від 17 до 55 років, різної статі та рівня освіти. На першому етапі вони характеризували

прикметниками вибір, що може бути здійснений за результатами моральних дилем Колберга [1], а на другому – виконували наведені вище інструкції, та описували можливий вибір прикметниками. На основі отриманих відповідей нами було виділено спочатку 21 пара прикметників, яка на другому етапі була скорочена до 8 пар протилежних одне одному за значенням прикметників, які частіше за інші зустрічалися в описах альтернатив та відповідали характеристикам екзистенціального вибору [6; 7]. Для запобігання фальсифікації (необдуманих, випадкових відповідей) пари прикметників було розташовано таким чином, щоб чергувати між собою позитивні та негативні ознаки з обох країв. Створений семантичний диференціал наведений на рис. 1.

За даними семантичного диференціала ми перевіряли наскільки відрізняються оцінки двох протилежних, несумісних одна з одною альтернатив. За результатами наших досліджень [11], присвячених вивченню діяльності екзистенціального вибору серед хворих з невротичними розладами та серед осіб з високим рівнем невротизації, був отриманий цілий пласт фактажу, що вказує на наявність специфіки цього процесу серед хворих на невротичні розлади на відміну від здорових осіб. За статистичними показниками, що були отримані в результаті обробки даних, здобутих за допомогою семантичного диференціала, виявлено, що хворі на невротичні розлади та особи з високим рівнем невротизації схильні однаково оцінювати обидві альтернативи. Це може призводити до постійного знаходження у ситуації напруження, коли жодна з несумісних альтернатив не відхиляється через їх однакову суб'єктивну значущість.

Складний	_____	Простий
Спонтанний	_____	Обміркований
Самостійний	_____	Вимушений
Тривожний	_____	Спокійний
Відповідальний	_____	Безвідповідальний
Нерозумний	_____	Розумний
Правильний	_____	Помилковий
Слабкий	_____	Сильний

Рис. 1. Шкали семантичного диференціалу, відібрані для задач дослідження

Для виявлення несвідомого відношення до виділених досліджуваними альтернатив, ми використовували «Колірний тест відносин» О. М. Еткінда [10]. Для оцінки ми використовували характеристики вибору, що були зазначені в сконструйованому нами варіанті семантичного диференціала. Тож ми отримали 16 понять, що були розташовані у випадковому порядку. На кожне з них досліджувані обирали той колір, який на їхню думку, найбільш підходив до названого словосполучення. За даними літературних джерел [10] зазначена методика є достатньо чутливим методом для діагностики емоційних аспектів відносин на невербальному рівні.

За її результатами ми мали змогу отримати показники несвідомого ставлення до альтернатив (обидві альтернативи оцінюються однаково, обидві альтернативи відхиляються, одна з альтернатив відхиляється). Ці результати дають змогу

прогнозувати, наскільки вибір людини її задовольнить у майбутньому (за даними досліджуваних ці прогнози виправдалися).

Для виявлення особливостей життєвих виборів, що здійснювалися в минулому, досліджуваним пропонувався авторський проективний діагностичний прийом «Дерево життя», що мав таку інструкцію: «Уявіть, будь ласка, своє життя від самого народження. Згадайте усі життєві вибори, які вам доводилося зробити. Спробуйте графічно зобразити своє життя на аркуші, фіксуючи кожен момент вибору, помічаючи прийняті та відхилені альтернативи та приблизний вік, коли цей вибір був зроблений. Позначені вибори можуть торкатися різноманітних сфер Вашого життя. Кількість виборів не обмежена».

Під час проходження методики досліджуваним не показувалося жодних прикладів («глуха інструкція»), щоб, по-перше, звести до мінімуму стандартність відповідей, тобто знизити діяльність психологічних захистів, оскільки проходження цієї методики передбачувало розкриття особистої, іноді навіть інтимної інформації; по-друге, отримати якнайбільше даних для аналізу. Якщо досліджувани відмовлялися малювати, ми дозволяли робити опис життєвих виборів у вигляді тексту або під час інтерв'ю, взявши згоду фіксувати відповіді. У разі стверджень досліджуваних щодо відсутності у їхньому житті будь-яких виборів, ми пропонували зображати ключові життєві моменти, вважаючи, що вони являють собою приклад пасивного вибору.

Оскільки дана методика не стандартизована і в ній відсутні специфічні критерії оцінки, нами на основі отриманих результатів (114 досліджуваних), огляду теоретичної літератури з питань аналізу особливостей вибору [4; 5] та критеріїв, запозичених з інших проективних методик, що вже зарекомендували себе («Дім, дерево, людина», «Неіснуюча тварина») було виділено такі критерії, на основі яких здійснювалась інтерпретація даних:

1. Активна участь – відмова в проходженні даної методики.
2. Розташування малюнку на аркуші: знизу, зверху, зліва, справа, по центру.
3. Спрямованість малюнку: вгору, вниз, по колу, по спіралі.
4. Спосіб зображення малюнку: текст, схема, художній малюнок.
5. Метафора.
6. Відображення/відсутність відображення відхилених альтернатив.
7. Розташування прийнятих та відхилених альтернатив (зліва, справа, з обох боків).
8. Повернення/його відсутність до відхилених альтернатив.
9. Активність/пасивність у процесі життєвого вибору.
10. Форма вибору:
 - рефлексивна внутрішня діяльність;
 - спонтанне ситуативне реагування.
11. Спрямованість вибору:
 - в минуле (незмінність, фактичність);
 - в майбутнє (невідомість, можливість).
12. Наявність/відсутність психотравмуючих ситуацій та розцінювання їх як вибір.
13. Кількість виборів.
14. Якість виборів:
 - стандартність (навчання, робота, одруження, діти);
 - нестандартність (вчинити – не вчинити суїцид).
15. Наявність/відсутність додаткових деталей та елементів.
16. Часовий проміжок між виборами.

Висновки. Таким чином, представлений нами авторський комплекс методів являє собою достатньо інформативний спосіб отримання якісних та кількісних

характеристик процесу екзистенціального вибору. Основними параметрами аналізу результатів, що може надати ця методика, є: ставлення людини до протилежних альтернатив на свідомому та несвідомому рівні, якісні показники простору альтернатив, рівень задоволеності результатом вибору, «психологічний портрет» кожної з альтернатив вибору, динаміка відхилених альтернатив, завершеність ситуації вибору тощо. Окрім цього методика дозволяє оптимізувати процес здійснення особистістю екзистенціального вибору шляхом підвищення усвідомленості, осмисленості та розгорнутості ситуації вибору, що може бути використано у практиці індивідуального психологічного консультування. Найбільш рельєфні та наочні факти можуть бути отримані у людей з високим рівнем невротизації та у хворих на невротичні розлади.

Розробка запропонованого нами авторського психодіагностичного комплексу становить спробу поглибити дослідження процесу вибору, що є актуальним з точки зору сучасної психологічної практики, психологічного консультування та психотерапевтичної допомоги особам, які мають складнощі у зв'язку з переживанням внутрішньоособистісного конфлікту. Окрім того, дана робота дозволяє позначити нові перспективи подальшого теоретичного аналізу проблем особистості, психології вибору та особистісного розвитку.

Бібліографічні посилання

1. **Анциферова Л. И.** Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Л. Колберга и его школы) / Л. И. Анциферова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 3. – С. 5–17.
2. **Артемьева Е. Ю.** Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева ; под ред. И. Б. Ханиной. – М. : Наука ; Смысл, 1999. – 313 с.
3. **Бурлачук Л. Ф.** Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПб. : Питер-Ком, 1999. – 200 с.
4. **Леонтьев Д. А.** Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования / Д. А. Леонтьев, Н. В. Пилипко // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 97–110.
5. **Мандрикова Е. Ю.** Виды личностного выбора и их индивидуально-психологические предпосылки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Мандрикова Елена Юрьевна. – М., 2006. – 195 с.
6. **Мерсиянова А. П.** Основные вопросы экзистенциального выбора [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://b17.ru/article/793/>.
7. **Папуш М.** Психотехника экзистенциального выбора / М. Папуш. – М. : Ин-т Общегуманитарных Исследований, 2001. – 544 с.
8. **Петренко В. Ф.** Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – 2-е изд., доп. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с. – (Серия «Мастера психологии»).
9. Психология субъективной семантики в фундаментальных и прикладных исследованиях : материалы науч. конф., посвященной 60-летию со дня рождения Е. Ю. Артемьевой [Электронный ресурс] / отв. ред. Д. А. Леонтьев. – Режим доступа: <http://publishing.smysl.ru/context/91.htm>.
10. **Сермягина О. С.** Применение цветового теста отношений при изучении невротогенной семьи / О. С. Сермягина, А. М. Эткинд // Вопросы психологии. – 1991. – № 3. – С. 80–85.
11. **Філіпчева Г. О.** Особливості діяльності вибору у хворих з невротичними розладами / Г. О. Філіпчева, К. Ю. Проніна // Образование и наука 21 век : материалы за 6-а международна научна практична конференція. – София : «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2010. – Т. 15 : Психология и социология. – С. 16–19.

Надійшла до редколегії 30.03.2012 р.